

HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MEXANIZMINING NAZARIY- HUQUQIY ASOSLARI VA AMALIY QO‘LLANILISHI

Muallif: Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti talabasi

Lafasov Xudoyberdi Orifjonovich

Ilmiy rahbar: Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti o‘q‘ituvchisi

Irnazarov Shuxrat Najmetdinovich

Annotatsiya. Maqolada huquqiy tartibga solish mexanizmining mazmun-mohiyati, uning nazariy-huquqiy asoslari va tuzilishi, amaliy hayotdagi namoyon bo‘lish bosqichlari tahlil qilinadi. Mexanizm ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda huquqning asosiy vositasi hisoblanadi. Tadqiqot huquqiy mexanizmni huquq normalari, huquqiy faktlar, huquqiy munosabatlar, huquqni qo‘llash aktlari va huquqiy madaniyat kabi elementlar majmui sifatida ko‘rib chiqadi. Mehnat muhofazasi sohasidagi qonun hujjatlari misolida mexanizmning amaliy qo‘llanilishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Huquqiy tartibga solish, huquqiy mexanizm, huquq normalari, huquqiy munosabatlar, huquqiy faktlar, huquqni qo‘llash, huquqiy madaniyat, mehnat muhofazasi, xavfsizlik, ijtimoiy munosabatlar.

Annotation. The article analyzes the essence of the legal regulation mechanism, its theoretical and legal foundations, structure, and stages of manifestation in practical life. The mechanism is considered as the main tool of law in regulating social relations. The study examines the legal mechanism as a set of elements such as legal norms, legal facts, legal relations, acts of law enforcement, and legal culture. The practical application of this mechanism is illustrated through the example of legislation in the field of occupational safety and health.

Keywords: Legal regulation, legal mechanism, legal norms, legal relations, legal facts, law enforcement, legal culture, occupational safety, labor protection, social relations.

Аннотация. В статье анализируются сущность механизма правового регулирования, его теоретико-правовые основы, структура и этапы проявления в практической деятельности. Механизм рассматривается как основной инструмент права в регулировании общественных отношений. В исследовании правовой механизм представлен как совокупность таких элементов, как правовые нормы, юридические факты, правовые отношения, акты применения права и правовая культура. Практическое применение данного механизма раскрывается на примере законодательства в сфере охраны труд.

Ключевые слова: Правовое регулирование, правовой механизм, правовые нормы, правовые отношения, юридические факты, применение права, правовая культура, охрана труда, безопасность, общественные отношения.

Kirish

Huquq jamiyat hayotini tartibga soluvchi eng muhim ijtimoiy institutlardan biridir. Ijtimoiy munosabatlar ko‘pligi, ularning murakkabligi huquqni faqat abstrakt g‘oya sifatida emas, balki ijtimoiy hayotda ishlaydigan mexanizm sifatida o‘rganishni talab etadi. “Huquqiy tartibga solish mexanizmi” tushunchasi huquq ilmi uchun markaziy tushunchalardan bo‘lib, ijtimoiy munosabatlar huquq normalari orqali qanday tartibga solinishini tushuntiradi. Tadqiqot maqsadi huquqiy mexanizmning nazariy-huquqiy asoslarini aniqlash va uni amaliy sohalarda, xususan mehnat muhofazasi tizimida qo‘llash imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Huquqiy tartibga solish mexanizmi tushunchasi

Huquqiy tartibga solish mexanizmi deb ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir ko'rsatish uchun zarur bo'lgan huquqiy vositalar va usullarning bir-biri bilan uzviy bog'langan tizimiga aytiladi. Tadqiqotchilar mexanizmni "ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy vositalar, usullar va shakllar tizimi" sifatida ta'riflaydilar. Ushbu tizimda qonun normalari, ularni amalga oshirishga xizmat qiladigan shartnomalar, axloq qoidalari va sud qarorlari kabi alter-normativ yoki kvazi-normativ vositalar ham muhim o'rin tutadi. Shunday qilib, mexanizm faqat normativ hujjatlar to'plami emas, balki ular asosida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar, huquqni amalga oshirish aktlari, aholi huquqiy madaniyati va huquqni muhofaza qilish organlarining faoliyatini ham qamrab oladi.

Mexanizmning asosiy elementlari

1. **Normativ element.** Mexanizmning markaziy bo'g'ini huquq normalari tashkil etadi. Biroq, birgina norma ijtimoiy munosabatlarni to'liq tartibga solib bera olmaydi. Tadqiqotlarga ko'ra, normativ element o'z o'rnida alter-normativ (shartnomalar, amaliyot), ortiqcha normativ (huquqiy tamoyillar) va kvazi-normativ (sud aktlari) regulatorlar bilan to'ldiriladi. Bu huquqiy ta'sirning xilma-xilligini va uning moslashuvchanligini ta'minlaydi.

2. **Huquqiy faktlar.** Huquqiy munosabatlarni yuzaga keltiruvchi yoki o'zgartiruvchi voqealar huquqiy faktlar hisoblanadi. Ular moddiy (masalan, shartnoma tuzish, ishga qabul qilish), davriy (muddat tugashi) yoki protsessual harakatlar ko'rinishida bo'lishi mumkin.

3. **Huquqiy munosabatlar.** Norma kuchga kirib, ma'lum huquqiy fakt sodir bo'lgach, ishtirokchilarning o'zaro huquq va majburiyatlarini belgilaydigan huquqiy munosabatlar yuzaga keladi. Bu munosabatlar mexanizmning "dinamik" qatlamini tashkil etadi.

4. **Huquqni amalga oshirish va huquqni qo'llash aktlari.** Huquqiy munosabatlar doirasida shaxslar huquq va majburiyatlarini o'z ixtiyorlari bilan (dispozitiv element) yoki majburlov orqali (imperativ

element) amalga oshiradilar. Zarurat tug‘ilganda ma‘muriy, fuqaroviy yoki jinoyat protsessi orqali huquqni qo‘llash aktlari (qarorlar, sud hukmlari va boshqalar) chiqariladi.

5. **Huquqiy ong va madaniyat.** Mexanizm samaradorligi fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatiga bevosita bog‘liq. Normativ qoida va qarorlar ham shu madaniyat asosida qabul qilinadi va amalga oshiriladi.

Nazariy asoslar va ilmiy qarashlar

Huquqshunoslikda huquqiy tartibga solish mexanizmi bo‘yicha turli yondashuvlar mavjud. Sovet va postsovet nazariyachilari mexanizmni ijtimoiy munosabatlarga huquqning ta‘sir mexanizmi sifatida ko‘rib, uni umumiy huquqiy tartibning bir qismi deb baholaydilar. Professor Aleksandrov mexanizmni “ijtimoiy hayotga huquqning ta‘siri jarayonini ta‘minlovchi huquqiy vositalar majmuasi” deb ta‘riflagan. Alekseev esa mexanizmni “unifikatsiyalashgan huquqiy vositalar tizimi” deb atab, u orqali huquqiy ta‘sir samaradorligi ta‘minlanishini ko‘rsatadi. Rusinov ham mexanizmni huquqiy vositalar tizimi sifatida anglatadi.

Hrynjakning fikricha, mexanizm huquqiy vositalar, usullar va shakllar zanjiridan iborat bo‘lib, uning yordamida shartnoma munosabatlari ideallashtirilgan modelga moslashtiriladi va shartnoma huquqiy fakt sifatida ishtirokchilarning huquq va burchlarini belgilaydi. Yarotskiy mexanizmni obyektiv (normativ baza, huquqiy munosabatlar, huquqni amalga oshirish aktlari) va subyektiv (huquqiy ong, qonuniylik rejimi, huquqiy madaniyat) elementlardan tarkib topgan kompleks sifatida ta‘riflaydi.

— Mazkur nazariy qarashlar mexanizmning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko‘rsatadi:

— **Majmuaviylik:** Mexanizm doimo normativ va ijro etuvchi huquqiy vositalarning tizimli birligidan iborat. U normativ va ijro etuvchi elementlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ta‘minlaydi.

- **Maqsadga yo'naltirilganlik:** Mexanizm ma'lum huquqiy maqsadga erishishga xizmat qiladi; masalan, fuqarolarning huquqlarini himoya qilish, mehnat xavfsizligini ta'minlash yoki shartnoma munosabatlarini barqarorlashtirish.
- **Algoritmga asoslanganlik:** Huquqiy ta'sir "ma'lum dastur" bo'yicha, ya'ni norma qabul qilish → huquqiy fakt → huquqiy munosabat → huquqni amalga oshirish → buzilgan huquqni himoya qilish ketma-ketligi bo'yicha amalga oshadi.

Mexanizmning funksional bosqichlari

1. **Huquq yaratish (normativ bosqich).** Davlat yoki vakolatli organ tomonidan norma qabul qilinadi. Norma mazmunan ijtimoiy munosabatning modelini belgilaydi.
2. **Huquqiy faktning yuzaga kelishi.** Ma'lum voqea (masalan, mehnat shartnomasini imzolash) sodir bo'lishi bilan norma kuchga kiradi.
3. **Huquqiy munosabatlarning shakllanishi.** Huquqiy fakt asosida ishtirokchilarning huquq va majburiyatlari belgilanadi.
4. **Huquqni amalga oshirish va ijro ettirish.** Subyektlar o'z huquqlari va majburiyatlarini ixtiyoriy ravishda bajaradilar; zarurat tug'ilganda davlat organlari majburlov choralarini qo'llaydi.
5. **Huquqni himoya qilish bosqichi.** Huquq buzilganda sud, ma'muriy organ yoki arbitraj mexanizmlari orqali uni tiklash choralari ko'riladi.

Amaliy qo'llanilish: mehnat muhofazasi sohasida huquqiy mexanizm

Huquqiy tartibga solish mexanizmi nazariy asoslarni hayotga tatbiq etishda o'zining qudratini ko'rsatadi. Mehnat muhofazasi sohasidagi qonunlar buni yorqin misolidir. AQShda Mehnat xavfsizligi va sog'lig'ini muhofaza qilish boshqarmasi (OSHA) xodimlar uchun xavfsiz mehnat sharoitlarini ta'minlash vazifasini o'z zimmasiga oladi; u mehnat xavfsizligi standartlarini belgilaydi va ularning bajarilishini nazorat qiladi. Ish beruvchilar barcha OSHA standartlariga,

shuningdek, OSH qonunidagi umumiy majburiyat bandiga (General Duty Clause) rioya qilishlari kerak; ushbu band ish beruvchini ish joyini jiddiy xavf-xatarlardan xoli tutishga majbur qiladi.

O‘zbekistonda mehnat muhofazasi tizimi Mehnat kodeksi va “Mehnatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun bilan tartibga solinadi. 2016 yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi qonun “mehnat xavfsizligi auditi” tushunchasini joriy etdi. Unda 50 va undan ortiq xodim ishlaydigan tashkilotlarda mehnat xavfsizligi xizmati funksiyalarini tashqi ixtisoslashgan tashkilotlarga topshirish imkoni yaratildi. Qonun professional OHS (occupational health and safety) xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlarini belgilab, ularga xavfsizlik auditi o‘tkazish, mutaxassislarni o‘qitish singari keng vakolatlar berdi. Shuningdek, qonun ish joyidagi xavf-xatarlarni baholash (attestatsiya) bo‘yicha maxsus modda bilan to‘ldirildi; bu normalar nogironlar, yirik xavfli ob‘ektlar va imtiyozlar beriladigan ish joylari bo‘yicha majburiydir.

O‘zbekistondagi boshqa norma va talablarga ko‘ra:

- **Ish beruvchining risklarni baholash majburiyati.** Ish beruvchi zararli yoki xavfli sharoitlarda ishlayotgan xodimlar uchun ish joyidagi sharoitlar holatini muntazam baholashi va xodimlarni mavjud xavf-xatarlar haqida xabardor qilishi shart.
- **Shaxsiy himoya vositalari (SHHV).** Xodimlar zarur himoya vositalarini ish beruvchidan bepul olishga haqli; bu vositalar uchun xodimlardan haq undirilishi taqiqlanadi.
- **Baxtsiz hodisalarni tekshirish va qayd qilish.** Ish beruvchi mehnat sharoitidagi baxtsiz hodisa va kasb kasalliklarini tekshirishi, ularni davlat Mehnat inspeksiyasiga belgilangan tartibda hisobot berishi shart.
- **Xavfli ishni bajarishdan bosh tortish huquqi.** Xodim hayoti yoki sog‘lig‘iga tahdid soluvchi vaziyat yuzaga kelganda ishni bajarishdan bosh tortishga haqli; bu davrda o‘rtacha oylik ish haqi saqlanadi.

Yuqoridagi talablar huquqiy mexanizmning amalda qanday ishlashini ko'rsatadi: normativ hujjatlarda mehnat xavfsizligi qoidalari belgilangan (normativ element); ishga qabul qilish, shartnoma tuzish va audit o'tkazish kabi huquqiy faktlar sodir bo'lganda huquqiy munosabatlar vujudga keladi; ish beruvchi hamda xodimlar o'z majburiyatlarini bajarmasa, mehnat inspeksiyasi yoki sud organlari huquqni qo'llash aktlari orqali majburlov choralarini ko'radi.

Xulosa

Huquqiy tartibga solish mexanizmi ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibda ushlab turuvchi murakkab va tizimli jarayondir. U normativ normalar, huquqiy faktlar, munosabatlar va ularni amalga oshirish bo'yicha tashkil etilgan huquqni qo'llash mexanizmlaridan iborat yagona tizim sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlar mexanizmning asosi sifatida normativ elementni tan olish bilan birga, shartnomalar, huquqiy tamoyillar va sud qarorlari kabi alter-normativ va kvazi-normativ vositalarning ahamiyatini ham ta'kidlaydi.

Mexanizmning samarali ishlashi maqsadga yo'naltirilganlik va algoritmlik tamoyillariga tayanadi: norma yaratiladi, huquqiy fakt yuzaga keladi, munosabatlar paydo bo'ladi, subyektlar huquq va majburiyatlarini ijro etadi va nihoyat bu jarayon natijalarini nazorat va himoya qilish bosqichi bajariladi. Mehnat muhofazasi sohasidagi huquqiy normalar ushbu algoritmnining amaliy ko'rinishidir: ular risklarni baholash, shaxsiy himoya vositalari bilan ta'minlash, baxtsiz hodisalarni tekshirish va xodimlar huquqlarini himoya qilish kabi vazifalarni belgilab, huquqiy tartibga solishning real hayotga tatbiq qilinishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, huquqiy tartibga solish mexanizmini tahlil qilish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliyotda ham muhimdir. U ijtimoiy barqarorlik, adolat va xavfsizlikni ta'minlashda huquqning asosiy instrumenti bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Grata International.** Occupational Health and Safety Regulations in Uzbekistan. – 2025.
2. **Hart H.L.A.** The Concept of Law. – Oxford: Oxford University Press, 2012.
3. **Hryniak A., Kot O., Pleniuk M.** Regulation Mechanism of Private Legal Contracting Relations in Civil Law // *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues.* – 2018. – Vol. 21, Special Issue 1.
4. **Islomov Z.M.** Davlat va huquq nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2020.
5. **Kelsen H.** Pure Theory of Law. – Berkeley: University of California Press, 1967.
6. **Kostruba A.** Components of the normative element in the mechanism of legal regulation of civil relations // *Almanac of Law.* – 2020. – №11.
7. **Matuzov N.I., Malko A.V.** Teoriya gosudarstva i prava. – Moskva: Yurist, 2017.
8. **Occupational Safety and Health Administration (OSHA).** Laws and Regulations.
9. **Odilqoriyev X.T.** Huquq nazariyasi. – Toshkent: Adolat, 2019.
10. **Pravsky Consulting.** Uzbekistan: Revised edition of labour protection law entered into force. – 2017.
11. **Saidov A.X., Tojixonov U.T.** Davlat va huquq nazariyasi. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2018.